Volume 10. Issue 36. Winter 2026. Pages 1 to 22.

Journal of Literary Schools

Epic in the Mirror of Modernity: An Intertextual Reading of Shahnameh in the Works of Siavash Kasraei in Light of Gérard Genette's Theory *

Fateme Khademi*[1], Hamid Reza Ghanooni[2], Maryam Mahmoodi[3]

[1] P.H.D student of Persian literature and language, Islamic Azad university of Dehaghan, Iran.
[2] Assistant Professor of Persian Language and Literature at Payame Noor University, Tehran, Iran.
[3] Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Dehaqan Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran. Iran.

10.22080/RJLS.2026.29244.1547

Received:
1404-03-19
Accepted:
1405-01-08

Keywords:
Siavash Kasraei, Shahnameh, Gérard Genette, intertextuality, modern epic.

Abstract

Epic literature, as one of the oldest literary genres in Iranian culture, has been promoted through Ferdowsi's Shahnameh over the centuries and has become an integral part of the Iranian collective unconscious. In modern Persian poetry, this epic heritage has once again attracted attention, not merely in the form of imitation or admiration, but through innovative and critical reinterpretations and recreations. One of the most prominent contemporary poets in this regard is Siavash Kasraei, who, drawing upon such concepts as justice, human suffering, self-sacrifice, patriotism, and idealism, reconfigures the characters and scenes of the Shahnameh within new and contemporary frameworks. Employing Gérard Genette's theory of intertextuality, the present study examines the manner in which Shahnameh is incorporated into Kasraei's poetry. Focusing on explicit intertextuality, implicit intertextuality, and hypertextuality, the study analyzes different levels of textual interaction between the two corpora. Poems such as "Bent over Another Corpse," "Adornment of the Flower," "The Sun Is Rising," and several other pieces, through references to figures such as Rostam, Sohrab, Gordafarid, Afrasiyab, and Siavash, demonstrate that Kasraei employs Shahnameh not merely as a cultural source but as an intertext through which he articulates the condition of modern humanity, social conflicts, and historical suffering. The findings reveal that Kasraei, through mythopoetic recreation, role reversal, symbolic transformation, and the lyricalization of epic discourse, constructs a renewed narrative of Shahnameh myths in which mythology functions not as an instrument of power but as a voice of suffering, hope, and human awakening. This poetic rereading of Shahnameh represents not a return to the past, but a creative appropriation of literary heritage in order to address contemporary concerns.

* **Corresponding Author:** Fateme Khademi
Address: Islamic Azad university of Dehaghan, Iran.

Email: fateme.khademi2029@gmail.com
Tel: 09371193551

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Extended Abstract

1. Introduction

Literature may be regarded as one of the principal reflections of a nation's culture and history. Within the Persian literary tradition, the epic genre has played a significant role in preserving and transmitting this cultural heritage. Ferdowsi's Shahnameh, as the foundational epic text of Persian literature, not only narrates myths, national legends, and the cultural history of Iran, but has also shaped the intellectual and cultural identity of Iranians throughout the centuries. As Dariush Ashouri observes, Shahnameh constitutes "the cornerstone of Ferdowsi's language and the unparalleled organizer of Iran's mythological and historical universe" (2016, 32).

With the advent of modernity, particularly following the Constitutional Revolution, classical literary heritage—and Shahnameh in particular—was revisited and reinterpreted within new poetic forms. Contemporary poets such as Mehdi Akhavan Sales, Ahmad Shamloo, Siavash Kasraei, Mohammad Reza Shafiei Kadkani, and Forugh Farrokhzad each sought, in different ways, to modernize mythic materials. Among them, Siavash Kasraei, a poet deeply committed to social ideals, offered a distinctive and dynamic reading of the classical text by linking Shahnameh characters and situations to the social and political realities of his own age.

In Kasraei's poetry, figures such as Rostam, Sohrab, Gordafarid, Siavash, and even Afrasiyab are employed not merely as mythological characters, but as cultural signs and symbols of struggle, sacrifice, youth, hope, and defeat. Moving beyond simple reflection or imitation of myth, Kasraei engages in a critical and allegorical reinterpretation that transforms Shahnameh into a contemporary text. This process corresponds to what Gérard Genette designates as intertextuality—a relationship through which one text reproduces another through rewriting, transformation, parody, or critique (Namvar Motlagh 2016, 128). Drawing upon Genette's theory of intertextuality, the present study seeks to identify and analyze the various intertextual relations between Ferdowsi's Shahnameh and the poetry of Siavash Kasraei. It further aims to demonstrate that Kasraei, far beyond mere imitation or allusion, engages in a creative and critical reconfiguration of epic discourse in the modern age. By treating Shahnameh as a living, dynamic, and evolving text, he attempts to construct new narratives of hope, resistance, sacrifice, and justice.

2. Research Questions and Methodology

This study employs a comparative and descriptive-analytical approach to examine and This study employs a qualitative content analysis based on a descriptive-analytical approach. First, a selection of Siavash Kasraei's representative poems containing explicit or implicit references to Ferdowsi's Shahnameh was compiled. Subsequently, drawing upon Genette's theory of intertextuality—particularly the categories of explicit intertextuality, implicit intertextuality, and hypertextuality—the presence, transformation, and reconfiguration of Shahnameh elements in Kasraei's poetry were examined. In addition to identifying the structural and semantic relationships between the two texts, the study also considers the social, political, and aesthetic functions of these intertextual connections in order to provide a clearer understanding of the reflection of epic discourse in contemporary Persian poetry. This study attempts to provide answers to the following questions:

3. How can the reflection of the structures, themes, and characters of Ferdowsi's Shahnameh in the works of Siavash Kasraei be analyzed within the framework of Gérard Genette's intertextual theory?

4. What implications does this reflection have for the recreation of epic discourse in modern Persian literature?

5. Findings and Conclusion

An intertextual examination of the relationship between Siavash Kasraei's poetry and Ferdowsi's Shahnameh demonstrates that Kasraei does not merely revive epic language or form; rather, he creates a new poetic universe by reinterpreting and reassigning meanings to mythological characters and events. He regards Shahnameh as a living, dynamic, and transformable text, intertwining it with the social, historical, and political concerns of his own time. This approach corresponds closely to what Gérard Genette describes as hypertextuality, namely the creation of a new text that emerges from an earlier one and, while indebted to it, establishes an independent identity.

In Kasraei's poetry, figures such as Rostam, Sohrab, Gordafarid, Siavash, and even Afrasiyab are no longer merely characters from Shahnameh; they become cultural and social symbols that acquire new functions within a contemporary context. Rostam is transformed from a mythical superhuman hero into a symbol of ordinary people who have endured suffering, exile, and defeat. Siavash becomes not merely an emblem of innocence, but the embodiment of integrity, freedom, and the blood of the oppressed shed in the face of tyranny. Gordafarid, in turn, emerges as an image of the modern Iranian woman who removes the armor of night on the threshold of dawn.

From this perspective, intertextuality in Kasraei's poetry functions not only as a literary technique but also as an identity-based and political discourse through which the poet transforms the ancient epic world into a mirror reflecting the sufferings, aspirations, and struggles of modern humanity. His purpose is not simply to retell Shahnameh, but rather, with a full awareness of its symbolic power, to employ it in the creation of a new epic grounded in ideals of justice, patriotism, historical suffering, and social hope.

In sum, Siavash Kasraei may be regarded as one of the most successful poets in the recreation of epic discourse in modern Persian poetry. Through literary ingenuity and historical consciousness, he seeks neither to reject the past nor merely to preserve it, but rather to engage in a dialogue with it, critically reinterpret it, and transform it into a means of envisioning the future. It is precisely this approach that makes his poetry a remarkable example of active intertextuality in contemporary Persian literature.

دوره ۱۰. شماره ۳۳ بهار ۱۴۰۵. صفحات ۲۵۴ تا ۱۳۲.

علمی پژوهشی

«حماسه در آیینه معاصر: خوانش بینامتنی از شاهنامه در آثار سیاوش کسرایی با تکیه بر نظریه ژرار ژنت»*

کد ارکیدخادمی*[۱]، حمیدرضا قانونی[۲]، مریم محمودی[۳]

10.22080/RJLS.2026.29244.1547

تاریخ دریافت:
۱۴۰۴/۰۳/۱۹
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۵/۰۱/۰۸

چکیده

حماسه به‌عنوان یکی از کهن‌ترین گونه‌های ادبی در فرهنگ ایرانی، در طول سده‌های متمادی از طریق شاهنامه فردوسی بازتاب یافته و به بخشی از ناخودآگاه جمعی ایرانیان بدل شده‌است. در شعر معاصر، این میراث حماسی بار دیگر مورد توجه قرار گرفته‌است، اما نه صرفاً در قالب تقلید یا ستایش، بلکه از منظری نو و انتقادی، همراه با بازخوانی و بازآفرینی. یکی از برجسته‌ترین شاعران معاصر در این زمینه، سیاوش کسرایی است که با تکیه‌بر مفاهیم عدالت‌خواهی، رنج انسانی، ایثار، وطن‌دوستی و آرمان‌خواهی، شخصیّت‌ها و صحنه‌های شاهنامه را در ساختارهای تازه و معاصر بازتاب داده‌است. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از نظریه‌ی بینامتنیت ژرار ژنت، به بررسی نحوه‌ی حضور شاهنامه در اشعار کسرایی پرداخته و با تمرکز بر مفاهیم بینامتنیت آشکار، بینامتنیت تلویحی و بیش‌متنیت، سطوح مختلف تعامل متنی میان دو متن را تحلیل می‌کند. اشعار بررسی‌شده از جمله «خم بر جنازه‌ای دیگر»، «آرایش گل»، «آفتاب می‌شود»، و قطعاتی دیگر با ارجاع به شخصیّت‌هایی چون رستم، سهراب، گردآفرید، افراسیاب و سیاوش نشان می‌دهند که کسرایی از شاهنامه نه‌تنها به‌مثابه‌ی منبعی فرهنگی، بلکه به‌عنوان متنی بینامتنی بهره می‌گیرد تا وضعیت انسان معاصر، کشمکش‌های اجتماعی، و رنج‌های تاریخی را بیان کند. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که کسرایی با استفاده از بازآفرینی اسطوره‌ای، جابه‌جایی نقشی، بار معنایی نمادین، و تغزل‌گرایی در حماسه، به خلق روایتی تازه از اسطوره‌های شاهنامه دست می‌زند که در آن اسطوره نه ابزار قدرت، بلکه صدای رنج و امید و بیداری انسانی است. این بازخوانی شاعرانه از شاهنامه، نه بازگشتی به گذشته، بلکه استفاده‌ای خلاقانه از میراث برای تبیین دغدغه‌های معاصر است.

کلیدواژه‌ها:
سیاوش کسرایی، شاهنامه، ژرار ژنت، بینامتنیت، حماسه معاصر.

* **نویسنده مسؤول:** فاطمه خادمی
آدرس: دانشگاه آزاد اسلامی، دهاقان، ایران.
ایمیل: fateme.khademi2029@gmail.com
تلفن: ۰۹۳۷۱۱۹۳۵۵۱

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی، دهاقان، ایران. (نویسنده مسؤول) رایانامه: fateme.khademi2029@gmail.com
۲- استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور تهران، ایران. رایانامه: hrghanooni@pnu.ac.ir
۳- دانشیار گروه زبان و ادبیّات فارسی، واحد دهاقان ، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران، ایران. رایانامه: m.mahmoodi75@iau.ac.ir

۱ مقدمه

ادبیات، آیینه‌ی فرهنگ و تاریخ هر ملت است؛ اما در سنّت ادبی ایران، این آیینه بیش از هر چیز در قالب حماسه درخشیده است. شاهنامه فردوسی، به‌عنوان بنیادی‌ترین متن حماسی فارسی، نه‌تنها روایت‌گر اسطوره‌ها، اسطوره‌های ملی و تاریخ فرهنگی ایران‌زمین است، بلکه ساختار ذهنی و هویتی ایرانیان را در طول سده‌ها شکل داده‌است. به‌زعم داریوش آشوری، شاهنامه «پایه‌گذار زبان فردوسی و سامان‌دهنده‌ی جهان اسطوره‌ای و تاریخی ایران در سطحی بی‌بدیل» است. (آشوری، ۱۳۹۵: ۳۲)

با ورود به دوران معاصر، و به‌ویژه پس از مشروطه، بازخوانی میراث کهن، به‌ویژه شاهنامه، در قالب‌های نو آغاز شد. شاعران معاصری چون اخوان ثالث، شاملو، کسرایی، شفیعی کدکنی و فروغ هر یک به گونه‌ای در پی معاصرسازی اسطوره‌ها برآمدند. در این میان، سیاوش کسرایی، شاعر تعهد و آرمان، با پیوندزدن شخصیّت‌ها و موقعیت‌های شاهنامه‌ای به مسائل اجتماعی و سیاسی عصر خود، خوانشی متفاوت و فعال از متن کلاسیک ارائه داد.

کسرایی در اشعار خود از رستم، سهراب، گردآفرید، سیاوش و حتی افراسیاب نه صرفاً به عنوان شخصیّت‌های اسطوره‌ای، بلکه به عنوان نشانه‌های فرهنگی، نمادهای مبارزه، فداکاری، جوانی، امید و شکست بهره می‌گیرد. در واقع، او با حرکت از سطح بازتاب صرف اسطوره به سوی بازخوانی انتقادی و تمثیلی، شاهنامه را به متنی معاصر بدل می‌کند؛ همان‌گونه که ژرار ژنت در نظریه‌ی خود با عنوان «بینامتنیت» از آن یاد می‌کند؛ رابطه‌ای که در آن یک متن، متن دیگر را با بازنویسی، دگرگونی، شوخی یا نقد، بازتولید می‌کند. (نامورمطلق، ۱۳۹۵: ۱۲۸)

۱-۱ -بیان مسأله

پژوهش حاضر، با تکیه‌بر نظریه‌ی بینامتنیت ژرار ژنت، بر آن است تا انواع پیوندهای بینامتنی میان شاهنامه‌ی فردوسی و شعرهای سیاوش کسرایی را شناسایی و تحلیل کند. همچنین این مقاله می‌کوشد نشان دهد که کسرایی، فراتر از تقلید یا یادکرد صرف از شاهنامه، با رویکردی خلاقانه و انتقادی، به بازآفرینی حماسه در سپهر معاصر می‌پردازد و از شاهنامه به‌مثابه متنی زنده، گفتمانی و قابل تحول بهره می‌گیرد تا روایت‌هایی تازه از امید، مقاومت، ایثار و عدالت خلق کند.

۱-۲- پرسش‌های پژوهش

بازتاب ساختارها، مضامین و شخصیّت‌های شاهنامه در آثار سیاوش کسرایی چگونه در چارچوب روابط بینامتنیِ ژرار ژنت قابل تحلیل است و این بازتاب چه دلالت‌هایی در زمینه بازآفرینی حماسه در ادبیات معاصر ایران دارد؟

۱-۳- روش پژوهش

در این پژوهش، از روش تحلیل کیفی محتوا با رویکرد توصیفی-تحلیلی استفاده شده‌است. ابتدا با گزینش اشعار شاخص سیاوش کسرایی که دارای ارجاعات مستقیم یا تلویحی به شاهنامه فردوسی هستند، متون مورد بررسی گردآوری شد. سپس با بهره‌گیری از نظریه بینامتنیت ژرار ژنت، به‌ویژه مؤلفه‌های «بینامتنیت صریح»، «بینامتنیت ضمنی» و «بیش‌متنیّت»، نحوه حضور، بازآفرینی و دگردیسی عناصر شاهنامه‌ای در شعرهای کسرایی تحلیل گردید. در این مسیر، علاوه بر شناسایی روابط ساختاری و معنایی میان دو متن، به کارکردهای اجتماعی، سیاسی و زیبایی‌شناختی این بینامتنیت نیز توجّه شد تا تصویری روشن از چگونگی بازتاب حماسه در آیینه شعر معاصر ترسیم شود.

۱-۴- پیشینه‌ی پژوهش

در سال‌های اخیر، تحلیل‌های بینامتنی بر پایه‌ی نظریه‌های ساخت‌گرایانه به‌ویژه نظریه ژرار ژنت، زمینه‌ای تازه برای واکاوی روابط میان متون کلاسیک و متون معاصر فارسی فراهم کرده‌است. در این میان، شاهنامه به عنوان یکی از اصلی‌ترین متون بنیان‌گذار هویت حماسی ایرانی، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده‌است.

یکی از پژوهش‌های قابل‌توجه در این زمینه، مقاله‌ای با عنوان «تحلیل بینامتنی شاهنامه فردوسی و شاهنامه سلیمانی سروده فتح‌الله عارف بر اساس رویکرد ژرار ژنت» به قلم امیرخانی دهبالایی و همکاران (۱۴۰۴) است. این مقاله با تمرکز بر بیش‌متنیت، روابط میان دو متن را بررسی کرده و نشان داده‌است که چگونه شهنامه سلیمانی با وام‌گیری از ساختار، لحن و شخصیّت‌های شاهنامه، متنی تازه با کارکردهای ایدئولوژیک معاصر خلق می‌کند.

پویان راد در در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی دگردیسی حماسه در شعر معاصر با تکیه بر شعر مهدی اخوان ثالث و سیاوش کسرایی» (۱۴۰۱)، تغییرات محتوایی و سبکی در بازتاب حماسه فردوسی در شعر این دو شاعر معاصر را تحلیل کرده‌است. هرچند این پژوهش بر مفاهیم حماسی و زمینه‌های اجتماعی آن تمرکز دارد، اما فاقد چارچوب نظری مشخصی در حوزه‌ی بینامتنیت است و از نظریه ژنت استفاده نظام‌مند نکرده است.

همچنین، پایان‌نامه کارشناسی ارشد وصال‌فر (۱۳۹۶) با عنوان «بازآفرینی قهرمانان و ضدقهرمانان اسطوره‌ای در آثار شاعران برگزیده دوره مشروطه تا انقلاب اسلامی»، با رویکردی تاریخی و توصیفی، دگردیسی شخصیّت‌های اسطوره‌ای در شعر دوره مدرن را بررسی کرده است. در این پژوهش نیز، هرچند به نمونه‌هایی از بینامتنیت با شاهنامه اشاره شده، اما تحلیل نظری دقیق براساس مدل ژنت صورت نگرفته است.

پژوهش حاضر، ضمن بهره‌گیری از نظریه‌ی بینامتنیت ژرار ژنت، بر آن است تا با تمرکز بر آثار سیاوش کسرایی، روابط ساختاری، معنایی و کارکردی میان شعر این شاعر و شاهنامه فردوسی را در بستر اجتماعی، سیاسی و زیبایی‌شناختی بررسی کند. از این منظر، پژوهش پیش‌رو می‌کوشد خلأ نظری و تحلیلی پژوهش‌های پیشین را با

استفاده از چارچوبی منسجم و بینامتنی جبران نماید و سهم ویژه کسرایی را در نوسازی گفتمان حماسی ایرانی در دوران معاصر برجسته سازد.

۲ چارچوب مفهومی یا مبانی نظری پژوهش

مطالعه‌ی ادبیات معاصر بدون درنظر گرفتن پیوندهای پیچیده و گاه پنهان آن با متون پیشین، تحلیلی ناقص و سطحی به شمار می‌رود. در گذرگاه میان گذشته و حال، متن ادبی هرگز به‌طورکامل گسسته از پیش‌متن‌ها و میراث ادبی و فرهنگی پیشین خود نیست؛ بلکه در گفت‌وگویی دائمی با آن‌ها شکل می‌گیرد، بازتعریف می‌شود و دلالت‌های تازه‌ای می‌یابد. از همین‌رو، درک ژرف‌تر و دقیق‌تر آثار ادبی معاصر مستلزم توجه به سازوکارهای متنی‌ای است که بر مبنای بازخوانی، بازآفرینی، و بازنویسی متون کهن، از جمله متون حماسی مانند شاهنامه، شکل گرفته‌اند. در این میان، نظریه‌ی بینامتنیت به‌ویژه در قالب نظام‌مند و تطبیقی آن نزد ژرار ژنت، امکانی علمی و روشمند برای بررسی نحوه‌ی حضور، تحول و کارکرد متن‌های کلاسیک در ساختار و معنای آثار جدید فراهم می‌آورد.

۲-۱- مفهوم بینامتنیت

مفهوم «بینامتنیت» یکی از مهم‌ترین دستاوردهای نظری در حوزه‌ی نقد ادبی و مطالعات فرهنگی در قرن بیستم است. این مفهوم نخستین بار در دهه‌ی ۱۹۶۰ میلادی توسط ژولیا کریستوا، نظریه‌پرداز فرانسوی، با الهام از آرای زبان‌شناس ساخت‌گرای سویسی، فردینان دو سوسور و متفکر روس، میخائیل باختین، وارد عرصه‌ی نقد ادبی شد.

سوسور، در آغاز قرن بیستم، زبان را نه به‌عنوان فهرستی از واژگان و معانی ثابت، بلکه به‌عنوان نظامی از تفاوت‌ها تعریف کرد که عناصر آن تنها در رابطه با یکدیگر معنا می‌یابند. او بنیان‌گذار نگاه ساختاری به زبان بود؛ نگاهی که تأکید داشت معنا نه از طریق ارجاع به واقعیت بیرونی، بلکه از خلال روابط درونی نشانه‌ها تولید می‌شود. این نگاه زیرساخت نظریه‌های بعدی چون ساختارگرایی و بینامتنیت را فراهم کرد. (ر.ک. سوسور، ۱۹۱۶ / به نقل از چاندلر، ۱۳۸۷: ۴۵)

باختین نیز با معرفی مفهوم «گفت‌وگومندی» و «چندآوایی» زمینه‌ی درک متن به‌مثابه فضایی از گفت‌وگو و تعامل میان صداها، نگرش‌ها و متون دیگر را فراهم ساخت. او در مطالعه‌ی رمان‌های داستایفسکی، نشان داد که هیچ سخنی در خلأ تولید نمی‌شود، بلکه همواره در واکنش به سخن‌های پیشین و در انتظار پاسخ سخن‌های بعدی شکل می‌گیرد. این نگاه باختینی به زبان و گفت‌وگو، در بنیان‌های بینامتنیت نقشی محوری دارد (ر.ک. باختین، ۱۹۸۱ / به نقل از تادوروف، ۱۳۸۴: ۶۲)

۲-۲- نظریه بینامتنیت ژرار ژِنت

ژرار ژنت، نظریه‌پرداز برجسته فرانسوی، با بازتعریف بینامتنیت در قالب نظریه گسترده‌تری تحت عنوان «ترامتنیّت»، نقش مهمی در نظام‌مندکردن این رویکرد ایفا کرد. وی در کتاب Palimpsests ، پنج‌گونه از روابط میان متون را معرفی می‌کند: بینامتنیت، فرامتنیت، همنام‌متنیت، پیرامتنیت و فرا-متنیت. از نظر ژنت، هیچ متنی به‌تنهایی تولید معنا نمی‌کند، بلکه همواره در بستری از متون دیگر شکل می‌گیرد و به آن‌ها واکنش نشان می‌دهد. این نگرش ساختارگرا در اصل، نافی فردیّت مؤلف است و اثر ادبی را چونان بخشی از نظامی کلان‌تر و در پیوند با متون پیشین تحلیل می‌کند.

در همین مسیر، ژولیا کریستوا، نظریه‌پرداز پساساختارگرای فرانسوی، با تأثیر از آموزه‌های سوسور و میخائیل باختین، مفهوم بینامتنیت را به‌شکلی بنیادین توسعه داد. هرچند سوسور و باختین، هرگز به‌طورمستقیم از واژه «بینامتنیت» استفاده نکردند، اما نظریات آن‌ها درباره زبان، گفت‌وگو و چندآوایی، بنیان‌های فکری کریستوا را شکل داد. کریستوا بر این باور است که هیچ متنی در خلأ شکل نمی‌گیرد؛ بلکه هر متن، در قلمرو متون پیشین قرار دارد و معنا، تنها از رهگذر پیوند با متون دیگر تولید می‌شود. (ر.ک. آلن، ۱۳۸۰: ۲۵)؛ او حتی از اصطلاح «جایگشت» برای بیان روابط متنی بهره می‌گیرد و تأکید می‌کند که هر متن، تلفیقی از گفتارهای پیشین است که در آن، صداهای مختلف در هم می‌آمیزند.

کریستوا بینامتنیت را نه‌تنها در نثر، بلکه در شعر نیز جاری می‌داند و بر این نکته تأکید دارد که زبان شاعرانه، بستری است برای شکستن مرزهای معنایی تثبیت‌شده و آغاز بازی بی‌پایان نشانه‌ها. به تعبیر او، «بینامتنیت، متن را می‌گشاید؛ بینامتنیت، بازی بی‌پایان نشانه‌پردازی است و به انقلاب در زبان شاعرانه می‌انجامد.» (به نقل از کتی ولز، در مکاریک، ۱۳۸۵: ۷۴)؛ کریستوا بر این اصل پافشاری می‌کند که مؤلف به‌عنوان آفریننده‌ی مطلق و صاحب معنای منحصربه‌فرد، جایگاه خود را از دست داده و متن در گفت‌وگو با متون دیگر و در ذهن خواننده، معنا می‌یابد. از این‌رو، همان‌طور که بارت نیز تصریح می‌کند، هیچ اثر هنری برآمده از ذهن خلاق فردی نیست، بلکه همواره واگویه‌ای از ساختارهای فرهنگی، اجتماعی و گفتمانی جامعه است. (همان، ۵۳)

در نهایت، بینامتنیت در منظومه فکری کریستوا، نه صرفاً رابطه‌ای مکانیکی میان دو متن، بلکه فرایندی پیچیده و چندوجهی است که در آن، هویت اثر ادبی در تعامل مستمر با گذشته‌ی متنی شکل می‌گیرد. از این منظر، حتی متون فلسفی کلاسیکی چون آثار افلاطون و ارسطو نیز مشمول روابط بینامتنی‌اند و نمی‌توان آن‌ها را به‌عنوان خالقان معنایی کاملاً مستقل در نظر گرفت. (ر.ک. تدینی، ۱۳۸۸: ۲۹۸)؛ بنابراین، بینامتنیت در نگاه کریستوا و ژنت، دریچه‌ای تازه به فهم ادبیات و روایت‌گری می‌گشاید و به‌ویژه در مطالعه‌ی شعر معاصر فارسی در نسبت با متنی چون شاهنامه، امکان‌های نوینی برای واکاوی لایه‌های معنا فراهم می‌آورد.

۲-۳- انواع بینامتنیت در نظر ژنت

ژرار ژنت، با هدف گسترش و نظام‌مندکردن مفهوم بینامتنیت، آن را از قالب کلی و گاه مبهم نظریه‌های پیشین خارج کرد و با رویکردی ساختارگرا، به تشریح روابط متنی گوناگون میان یک متن با متون دیگر پرداخت. در نگاه او، متن نه یک واحد بسته و مستقل، بلکه عنصری در شبکه‌ای از روابط متنی است که معنا و ساختار خود را از تعامل با دیگر متون می‌گیرد. ژنت با تمایز دقیق میان گونه‌های مختلف این روابط، امکان تحلیل لایه‌های گوناگون تعامل متون را فراهم می‌سازد. این طبقه‌بندی نه‌تنها به خواننده کمک می‌کند تا نوع رابطه‌ی میان متون را درک کند، بلکه برای پژوهشگر نیز ابزاری تحلیلی برای بررسی دقیق نحوه‌ی حضور متون پیشین در متون جدید محسوب می‌شود. ذیلا انواع بینامتنیت از نظر ژنت به تفصیل آورده می¬شود:

۲-۳-۱ -بینامتنیت صریح : در نظریه ژرار ژنت، به حالتی اطلاق می‌شود که در آن، متن حاضر (هایپرتکست)، آشکارا و مستقیم به متن یا متونی دیگر (هایپوتکست) اشاره می‌کند؛ این ارجاع می‌تواند به‌صورت نقل‌قول، یادکرد از عنوان اثر، نام نویسنده، شخصیّت‌های خاص یا عبارات مشهور متن دیگر باشد. ژنت این نوع رابطه را یکی از سطوح پنج‌گانه ترارمتنیّت می‌داند و آن را به‌عنوان «حضور یک متن در متن دیگر» تعریف می‌کند. (ژنت، ۱۳۹۸: ۲۵)

۲-۳-۲ -بینامتنیت تمثیلی : یکی از گونه‌های پیچیده‌تر بینامتنیت در نظام نظری ژرار ژنت است که در آن، متن جدید با بهره‌گیری از ساختار، شخصیّت‌ها، یا موقعیت‌های متن پیشین، معنای استعاری یا تمثیلی تازه‌ای می‌سازد که ورای معنای اولیه قرار می‌گیرد. در این نوع بینامتنیت، متن دوم (هایپرتکست) از متن نخست (هایپوتکست) به‌مثابه بستری برای بیان یک مفهوم انتزاعی، سیاسی، فلسفی یا اخلاقی استفاده می‌کند و در واقع، آن را به رمز یا تمثیلی از یک واقعیت دیگر تبدیل می‌سازد. (ژنت، ۱۳۹۸: ۸۱)

۲-۳-۳ -بینامتنیت تلویحی : بینامتنیت تلویحی نوعی از ارتباط بین متنی است که در آن ارجاعات به متون دیگر به‌طور غیرمستقیم و تلویحی در متن جدید ظاهر می‌شود. این ارجاعات نه از طریق ذکر صریح نام متون یا شخصیّت‌ها، بلکه از طریق نشانه‌ها، ساختارها، تصاویر، یا حتی لحن متن به‌صورت غیرمستقیم به متون پیشین اشاره دارند. در بینامتنیت تلویحی، خواننده باید با توجه به زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی، و ادبی خود، این ارجاعات را کشف کند و از آن‌ها برای شکل‌دادن به معنای متن استفاده کند. در این نوع از بینامتنیت، هیچ اشاره‌ی واضحی به متن مرجع وجود ندارد، بلکه ارجاعات به شکلی پنهان و درونی در متن گنجانده شده است. (ژنت، ۱۳۹۸: ۱۷)

۲-۳-۴ بیش متنیت : به نوعی از رابطه میان متون گفته می‌شود که در آن، متن جدید به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بر اساس یک متن پیشین ساخته می‌شود، به‌گونه‌ای که به‌طور فعال از متن قدیمی استفاده کرده و آن را به متنی جدید و پیچیده‌تر تبدیل می‌کند. در بیشتر موارد، بیش‌متنیت با استفاده از ساختارهای دیجیتال و اینترنتی همچون

هایپرتکست‌ها و لینک‌ها که امکان اتصال به متون دیگر را فراهم می‌آورند، مشخص می‌شود. در این نوع از بینامتنیت، خواننده قادر است با کلیک بر روی لینک‌ها و ارجاعات، وارد فضاهای جدیدی شود که معنای تازه‌ای از متن را آشکار می‌کند. به‌عبارت‌دیگر، بیش‌متنیت به شکلی است که خواننده نه‌تنها به یک متن خاص، بلکه به مجموعه‌ای از متون و شبکه‌های معنایی دسترسی پیدا می‌کند که در آن متنی به متن دیگر ارجاع داده و آن را گسترش می‌دهد. این مفهوم، به‌ویژه در دنیای دیجیتال و فضای وب، به ایجاد متنی که فراتر از ساختار خطی و ثابت باشد، کمک می‌کند. (ژنت، ۱۳۹۸: ۶۱)

۵-۳-۲ -بیش متنیت با رویکرد بازآفرینانه : بینامتنیت با رویکرد بازآفرینانه به نوعی از تعامل میان متون اشاره دارد که در آن، نویسنده یا شاعر با الهام‌گیری از ساختار، مضمون یا شخصیّت‌های یک متن پیشین، اثری نو می‌آفریند که ضمن وفاداری نسبی به سرچشمه، معنایی تازه و متناسب با نیازها و دغدغه‌های زمان خود تولید می‌کند. در این رویکرد، هدف صرفاً تکرار یا تقلید نیست، بلکه آفرینش دوباره متنی است که بتواند سنّت را با نوگرایی درآمیزد و روایت‌های کهن را با زبان و نگرش معاصر بازگو کند. این شیوه در شعر معاصر فارسی، به‌ویژه در برخورد با شاهنامه، بسیار رایج است و موجب تداوم حیات اسطوره‌ها و حماسه‌ها در قالبی نوین می‌شود. (ر.ک.ژنت، ۱۳۹۸: ۱۲۴)

۳ -مختصری از زندگی و آثار سیاوش کسرایی

سیاوش کسرایی از برجسته‌ترین شاعران معاصر ایران، در سال ۱۳۰۵ هجری شمسی در اصفهان به دنیا آمد، اما اصلیت خانوادگی او به خطه‌ی هامون و سیستان بازمی‌گردد. پدرش از افسران ارتش بود و خانواده‌ای فرهنگی داشت. دوران کودکی و نوجوانی‌اش را در شهرهای مختلف گذراند و در نهایت در دانشکده حقوق دانشگاه تهران به تحصیل پرداخت.کسرایی در دهه ۱۳۲۰ با جریان‌های روشنفکری و ادبی روز ایران آشنا شد و با حضور در محافل ادبی مانند کانون نویسندگان ایران، به یکی از چهره‌های ادبی و اجتماعی فعال بدل گردید. از لحاظ گرایش سیاسی، وی از اعضای شاخص حزب توده ایران بود و در دوره‌هایی مسئولیّت‌های فرهنگی و حزبی در این سازمان بر عهده داشت؛ امری که در سال‌های بعد باعث دستگیری و حبس او شد. (ر.ک. جواهری گیلانی، ۱۳۹۷: ۵۸)

شهرت ادبی کسرایی عمدتاً با سرودن منظومه حماسی، اجتماعی «آرش کمانگیر» در سال ۱۳۳۸ آغاز شد؛ اثری که با زبان حماسی، اما نگاهی معاصر و انسانی، اسطوره کهن آرش را به نمادی از ایثار، مقاومت، و امید اجتماعی بدل کرد. این شعر، به‌عنوان یکی از آثار ماندگار ادبیات معاصر، مورد استقبال فراوان قرار گرفت و تأثیر عمیقی بر جریان شعر اجتماعی فارسی نهاد.

کسرایی از منظر سبک‌شناسی، در ابتدا تحت‌تأثیر نیما یوشیج و سپس احمد شاملو قرار داشت، اما به‌تدریج سبک خاص خود را با تلفیق زبان فاخر شاهنامه‌ای، وزن نیمایی و محتوای سیاسی–اجتماعی آفرید. آثارش سرشار از عناصر

حماسه، اسطوره، عدالت‌طلبی، عشق به میهن و آرمان‌گرایی انسانی است. او با بهره‌گیری خلاق از بینامتنیت با متون کهن به‌ویژه شاهنامه فردوسی، جهان شعر فارسی را به عرصه‌ای برای گفت‌وگوی تاریخی و اجتماعی تبدیل کرد. (ر.ک. براهنی، ۱۳۸۵: ۴۴)

از دیگر آثار مهم او می‌توان به:

- با دماوند خاموش
- در کوچه و برزن
- آوازهای کولی
- از خون سیاوش
- مه‌بانگ عشق
- خروش ملت
- از هوای شور وطن

اشاره کرد.

در دهه شصت، پس از سرکوب حزب توده و فضای امنیتی، کسرایی مدتی زندانی شد و سپس به اجبار به مهاجرت سیاسی تن داد. وی سال‌های پایانی عمر خود را در افغانستان، اتحاد جماهیر شوروی و اتریش سپری کرد و سرانجام در سال ۱۳۷۴ در وین چشم از جهان فروبست.

کسرایی همواره شاعری متعهد باقی ماند؛ صدای وجدان اجتماعی، دغدغه‌مند عدالت و آزادی، و پیونددهنده‌ی ادبیات با مردم. تلاش او برای بازآفرینی گفتمان حماسی ایرانی در بستر مسائل معاصر، جایگاهش را در ادبیات مقاومت و اجتماعی ایران تثبیت کرده است.

۳ تحلیل داده‌ها

این بخش نیز مانند بخش ۲ می‌تواند دسته‌بندی و شماره‌گذاری گردد.

«زندگانی شعله می‌خواهد، صدا در داد عمو نوروز/ شعله‌ها را هیمه باید روشنی‌افروز / کوکانم، داستان ما ز آرش بود / او به جان خدمتگزار باغ آتش بود.» (کسرایی، ۱۳۹۵: ۱۰۴)

۴-۱- بیش‌متنیت

در این‌جا شعر کسرایی بیش‌متنی از شاهنامه است. بیش‌متنیت به رابطه‌ای گفته می‌شود که یک متن (بیش‌متن) به‌طور غیرمستقیم و با دگرگونی، تقلید، یا بازآفرینی، بر متن پیشین (پیش‌متن) تکیه دارد. در این شعر، داستان آرش کمانگیر (که در شاهنامه مستقیماً نیامده ولی در فضای حماسی آن تنیده شده) بازآفرینی شده است.

کسـرایی از آرش به عنوان «جان‌باخته‌ی راه روشـنایی» یاد می‌کند؛ کسـی که در راه روشـن‌کردن شـعله‌ی زندگی و پاسداشت وطن جان می‌سپارد. از اصطلاحاتی چون «شعله»، «هیمه»، و «باغ آتش» می‌توان دریافت که شاعر، مرگ آرش را نه پایان بلکه آغاز روشنایی می‌داند؛ نوعی حماسه‌ی ایثار.

اگرچه داستان آرش در شاهنامه فردوسی نیامده، اما روح حماسی آرش (که در متون پساشاهنامه‌ای و اسطوره‌های ایرانی حضـور دارد) با الگوی قهرمان شـاهنامه‌ای پیوند دارد: آرش همچون سـیاوش یا رسـتم، فردی اسـت که جان خود را فدای حقیقت و سرزمین می‌کند. «باغ آتش» می‌تواند نماد ایرانِ پرآشوب باشد که با ایثار قهرمانان روشن می‌شود، «دادِ عمو نوروز» به سنّت‌های ملی–اسطوره‌ای اشاره دارد که با سنّت‌های شاهنامه در لایه‌ی ناخودآگاه فرهنگی ایرانی پیوند دارد. از این‌رو، کسرایی در این شعر نه تقلیدی سطحی، بلکه بازآفرینی مدرن حماسه‌گری ایرانی در قالب شعر نو و زبان سمبولیک انجام داده است. در این بینامتن، صدای قهرمانانه‌ی شاهنامه، در قالبی تازه و متعهدانه، به «صدای شاعر انقلابی» تبدیل می‌شود.

جهان پهلوانا صـفای تو باد　　دل مـهـرورزان سـرای تـو بـاد

بمـانـاد نیرو بـه جـان و تنـت　　رسـا باد، صـافی سـخن گفتنت

هلا رسـتم از راه باز آمدی　　شـکوفا، جوان سـرفراز آمدی

طلوع تو را خلق آئین گرفت　　ز مهر تو این شـهر آئین گرفت

(کسرایی، ۱۳۹۷: ۲۱۵)

۴-۲- بیش‌متنیت با استفاده از زیرمتنیت[1]

در این شعر، رابطه‌ی بین شعر سیاوش کسرایی و شاهنامه از نوع بیش‌متنیت است؛ زیرا شاعر با بهره‌گیری از کهن‌الگوی «رستمِ شاهنامه» تلاش می‌کند تختی را در جایگاه قهرمان اسطوره‌ای بازآفرینی کند، اما چون نامی از شاهنامه مستقیماً برده نمی‌شود و ژانر کلی شعر (حماسه‌ستایانه، پهلوانی‌سرایی) از ژانر شاهنامه الهام گرفته، زیرمتنیت۲ نیز در آن حضور دارد؛ یعنی اشاره ضمنی به الگوی روایی، سبکی و ژانری شاهنامه.

در این شعر، غلامرضا تختی نه فقط یک قهرمان، بلکه تجلّی رستم شاهنامه در زمان معاصر معرفی می‌شود. این پیوند با استفاده از زبان و نشانه‌های شاهنامه‌ای انجام شده است. تختی در حافظه‌ی جمعی ملت ایران، فراتر از یک قهرمان کشتی است؛ او با مردم‌داری، فروتنی و آزادگی شناخته می‌شود. سیاوش کسرایی با تأکید بر این صفات، تختی را به سطحی اسطوره‌ای می‌برد و به او جایگاهی مشابه رستم می‌دهد.

[1].architextualité
[2].architextualité

تختی به‌عنوان بازآمده‌ی رستم خوانده می‌شود، کهن‌الگویی که در قامت انسانی واقعی و معاصر ظهور کرده است. که یک بازآفرینی اسطوره در دل تاریخ معاصر است، و ساختار روایی حماسی شاهنامه را در خدمت ستایش از یک قهرمان مردمی به‌کار می‌گیرد.

واژگانی چون «طلوع»، «خلق»، «آیین»، «سخن گفتن رسا»، همگی از زبان حماسی و اسطوره‌ای الهام گرفته‌اند، ولی مصداق‌های آن‌ها مدرن‌اند. این هم‌نشینی گذشته و حال یکی از جلوه‌های شاخص بینامتنیت در شعر کسرایی است، که ریشه در گرایش او به شعر حماسی اجتماعی دارد.

کسرایی با استفاده از بیش‌متنیت، کهن‌الگوی رستم شاهنامه را بر شخصیّت تختی فرافکنی می‌کند و با بهره‌گیری از زبان حماسی، او را به عنوان قهرمان اخلاقی و اجتماعی عصر خود بازمی‌سازد. بدین‌ترتیب، ما با یک حماسه‌ی مدرن در ستایش از قهرمان معاصر روبه‌رو هستیم که در آن شاهنامه به‌عنوان پیش‌متن در سطح ژانر، زبان و کهن‌الگو حضور فعال دارد.

«افراسیاب/ به تیغ/ از شاهنامه می‌راند/ ای ستیزنده با ستم/ ای جرمت زیبایی جوانی و جرأت راستی

اما نامت/ در کارنامه او می‌ماند:/ عقیق سرخ!/ اینک مهربانی همه بازوان برادری/ سهرابانت/ و خشم بی آشتی کین/ رستمانت.» (کسرایی، ۱۳۹۷: ۴۸۶)

_ بیش‌متنیت: کسرایی در این شعر، شخصیّت‌های شاهنامه (افراسیاب، سهراب، رستم) را به‌طور استعاری در بافتی مدرن به‌کار می‌گیرد و با تبدیل معنای آن‌ها، بازآفرینی جدیدی از کهن‌الگوها و مناسبات حماسی خلق می‌کند.

_ بینامتنیت: اشاره‌ی مستقیم به نام‌های «افراسیاب»، «سهراب»، «رستم» مصداق روشنی از بینامتنیت است؛ زیرا این اسامی مستقیماً از شاهنامه وام گرفته شده‌اند.

۴-۳- زیرمتنیت: شعر با ساختاری حماسی-مرثیه‌گون و درون‌مایه‌ی قهرمان‌ستایی، به‌وضوح در ذیل ژانر حماسی (متأثر از شاهنامه) جای می‌گیرد.

شاعر در این شعر، مرگ یک قهرمان معاصر (هوشنگ تیزابی) را در قالبی کاملاً اسطوره‌ای و حماسی تصویر می‌کند. شعر از نظر محتوایی چند لایه دارد:

۴-۳-۱- افراسیاب: چهره‌ی ظلم مدرن

افراسیاب در شاهنامه، نماد ستم، تجاوز، و دشمنی با ایران است. در این شعر، «افراسیاب» استعاره‌ای از قدرت‌های سرکوبگر مدرن است؛ همان قدرتی که هوشنگ تیزابی (نماد جوان آزاده) را سرکوب کرده است. شاعر این نظام سرکوبگر را با همان بار منفی افراسیاب یکی می‌گیرد و آن را از شاهنامه به دنیای معاصر رانده می‌بیند.

۴-۳-۲- قهرمان معاصر در هیأت اسطوره‌ای

شاعر، تیزابی را چون یک قهرمان شاهنامه‌ای معاصر ترسیم می‌کند؛ همچون سهراب، که جوانی، قدرت و صداقت را با خود داشت و قربانی بی‌عدالتی شد. این تصویر، اوج بیش‌متنیت است: بازآفرینی کهن‌الگوی قهرمانِ معصوم و مبارز در قالبی معاصر.

۴-۳-۳- پیوند با اسطوره‌های شاهنامه

در این بخش، کسرایی از شخصیّت‌های شاهنامه استفاده می‌کند تا نشان دهد این قهرمان تنها نیست. «سهرابانت» یعنی کسانی که همچون سهراب جوان‌اند و به عدالت وفادار، و «رستمانت» یعنی نیروی انتقام‌گیرنده و حق‌خواه که روزی از راه خواهد رسید. این عبارت‌ها، شعر را در قلمرو حماسه‌ی در حال تکوین قرار می‌دهد: مرثیه‌ای که بذر قیام را در خود دارد.

شعر با بهره‌گیری از بیش‌متنیت حماسی، قهرمانی معاصر را در بستر اسطوره‌ای بازآفرینی می‌کند و با تلفیق افراسیاب، سهراب، و رستم، نوعی «درام حماسی اجتماعی» می‌سازد و با استفاده از شخصیّت‌های شاهنامه نه به عنوان ارجاع‌های زبانی، بلکه به عنوان ساختارهای معنایی، مفهومی تازه خلق می‌کند: حماسه، دیگر فقط گذشته‌ی باشکوه نیست، بلکه آینده‌ای خشمگین و در راه است.

«و دست بازوان رنج/ گهواره اندیشه‌ات را / می جنباند/ و در شاهنامه شهیدان/ خون سیاوش/ می‌جوشاند.» (همان: ۴۹۷)

بیش‌متنیت: سیاوش به عنوان شخصیّت و نماد از شاهنامه بیرون کشیده شده و در زمینه‌ای نو (شهادت معاصر) معنا می‌یابد؛

۴-۴- بینامتنیت آشکار: نام «سیاوش» صریحاً ذکر شده است و نماد «خون او» با مفهومی تکرارشونده در شاهنامه ارجاع داده می‌شود؛

زیرمتنیت: خود را در «شاهنامه شهیدان» نشان می‌دهد، که با تلفیق فضای حماسه و مرثیه، ژانر روایی شاهنامه را در قالبی معاصر تکرار می‌کند.

این بخش، با زبانی شاعرانه و استعاری، مضمون شهادت، مقاومت و استمرار خون بی‌گناهان را در بستری اسطوره‌ای-اجتماعی بیان می‌کند.

۴-۴-۱- استمرار حماسه در دل اجتماع

«و دست بازوان رنج / گهواره اندیشه‌ات را / می‌جنباند»

این بند، بازتابی از باور شاعر به تداوم اندیشه و آرمان قهرمان شهید در بطن توده‌ی مردم است. «دست بازوان رنج» استعاره‌ای از طبقات فرودست و رنجدیده است که با ایثار قهرمان، آگاه‌تر شده‌اند. واژه‌ی «گهواره» به‌زیبایی دو معنای پرورش و آغاز حیات نو را تداعی می‌کند: اندیشه‌ی تیزابی نمرده، بلکه به گهواره‌ی آگاهی جمعی پیوسته است.

۴-۴-۲- اسطوره‌شدن شهید در امتداد شاهنامه:

«و در شاهنامه شهیدان / خون سیاوش / می‌جوشاند»

درخشان‌ترین بخش شعر همین‌جاست. کسرایی، هوشنگ تیزابی را در زنجیره‌ی اسطوره‌ای سیاوش قرار می‌دهد: سیاوش، قهرمان مظلوم شاهنامه، به ناحق کشته شد اما خونش جوشید و منجر به بیداری و جنگ شد. تیزابی نیز چون سیاوش، جوان، پاک، و صادق بود و در مقابله و مواجهه با ظلم قربانی شد.

تعبیر «شاهنامه شهیدان» نوساخته‌ای است که در آن، حماسه ملی و تاریخ مقاومت معاصر با یکدیگر پیوند می‌خورند. این عبارت، نمونه‌ای تمام‌عیار از بیش‌متنیت آفرینش‌گر[1] است: خلق یک شاهنامه‌ی جدید برای شهیدان معاصر، با همان ساختار

[1] -Hypertextualité créatrice

حماسی اما در معنایی نو. در پایان این شعر، سیاوش کسرایی موفق می‌شود با بهره‌گیری از شخصیّت و نماد سیاوش، اسطوره‌ی شـهادت مظلوم و قهرمان پاک‌نهاد را به تیزابی نسـبت دهد. او نه‌تنها گذشـته را احضـار می‌کند، بلکه با تکرار آن در اکنون، آینده‌ای انقلابی و خیزان را نوید می‌دهد. شـاعر با قرار دادن شـهید معاصـر در زنجیره‌ی کهن قهرمانان شـاهنامه، روایتی تازه می‌سازد که هم مرثیه است و هم حماسه، هم سوگ و هم انگیزش. در این خوانش، شعر خود بدل به شاهنامه‌ای نوین می‌شود: شاهنامه‌ای که نه‌تنها نقالِ افتخارات گذشته، بلکه محرکِ مقاومت آینده است.

«برخیز و از دریچه به آوردگاه بنگر!/ آنانند/ آری، رستم و سهراب تو/ که در تک و تاب آزمون و پیکار
با برآمدن آفتاب/ و به یاری چشـم و دسـت‌های سـخنگو/ کم کم/ یکدیگر را به جای آورده در آغوش هم می‌روند.» (۶۱۸ :۱۳۹۷)

در این شعر، رابطه با شاهنامه، خاصه روایت رستم و سهراب، از نوع:

بیش‌متنیت (تغییردهنده) است، چون روایتی تازه و متفاوت با اصل داستان شاهنامه خلق می‌شود؛

بینامتنیت آشکار: هم در ارجاع صریح به نام‌های «رستم» و «سهراب» وجود دارد.

۴-۴-۳- بازنویسی اسطوره، نه به مثابه تراژدی، بلکه آشتی

«رستم و سهراب تو... یکدیگر را به جای آورده در آغوش هم می‌روند»

در شاهنامه، داستان رستم و سهراب، یکی از تلخ‌ترین تراژدی‌های ناآگاهی و گسست نسلی است؛ پدری که فرزند خود را نادانسته می‌کشد.

اما در شـعر کسـرایی، این داسـتان بازآفرینی‌شـده و پایان آن تغییر یافته اسـت: آگاهی جای ناآگاهی را گرفته و پیکار به آشتی و شناخت متقابل منتهی شده‌است.

این بازنویسی، مصداق روشنی از بیش‌متنیت تغییرگرایانه[1] است که در آن متن تازه با آگاهی از متن پیشین، مسیر جدیدی برمی‌گزیند.

۴-۴-۴- استعاره‌ای از تفاهم اجتماعی و پویایی نسلی

شاعر از روایت اسطوره‌ای رستم و سهراب استفاده می‌کند تا نمادی از تضادهای اجتماعی، نسلی یا ایدئولوژیک در عصر خود بسازد:

«آوردگاه» نماینده صحنه‌ی کشمکش‌های اجتماعی است؛

«با برآمدن آفتاب» نماد طلوع آگاهی، حقیقت و روشنگری است؛

و «چشم و دست‌های سخنگو» ابزار گفت‌وگو، تفاهم و کنش مشترک‌اند.

بنابراین، این شعر می‌کوشد تصویری از امکان رهایی از تقدیر تراژیک ارائه دهد؛ اینکه نسل‌ها یا طبقات یا انسان‌هایی که گویی تقدیرشان جنگیدن است، با آگاهی، گفت‌وگو و همدلی می‌توانند به آغوش تفاهم برسند.

[1] - hypertextualité transformative

همچنین می‌توان گفت این شعر یکی از روشن‌ترین نمونه‌های بازنویسی آشتی‌جویانه‌ی اسطوره در شعر معاصر است که از دل حماسه‌ی غم‌انگیز شاهنامه، آینده‌ای روشن، انسانی و سازنده را ترسیم می‌کند. سیاوش کسرایی با بهره‌گیری از بیش‌متنیت انتقادی و اصلاحی، نه‌تنها به شاهنامه وفادار می‌ماند، بلکه آن را در مسیر آرمان‌های انسانی خود بازسازی می‌کند: شاهنامه‌ای که به‌جای تکرار مرگ، نوید زندگی، شناخت و در آغوش کشیدن می‌دهد.

«آخر چرا نشانه یکتای تهمتن/ آن شهره مهره را/ بیهوده زیر جامه نهان کردی/ وین‌گونه شوربخت پدر را بدنام و تلخکام جهان کردی؟»(کسرایی، ۱۳۹۴: ۷۶۲)

شاعر در این شعر به‌شکلی صریح به داستان رستم و سهراب ارجاع می‌دهد؛ پس با بینامتنیت آشکار مواجه‌ایم. در عین حال، نوعی بازخوانی انتقادی از متن شاهنامه نیز وجود دارد که آن را در بستر ارزشی شاعر امروزی قرار می‌دهد؛ از این رو، بیش‌متنیت تفسیری و انتقادی نیز در جریان است.

۴-۴-۵- بازخوانی انتقادی داستان رستم و سهراب

«آخر چرا نشانه یکتای تهمتن / آن شهره مهره را / بیهوده زیر جامه نهان کردی»

در شاهنامه، سهراب نشانی از رستم (مثلاً بازوبند یا مهره‌ای که مادرش سودابه به او داده) دارد که در میدان نبرد ناپیدا می‌ماند و به همین دلیل، پدر و پسر یکدیگر را نمی‌شناسند.

کسرایی این بخش را به‌شدت نکوهش‌آمیز بازگو می‌کند:

او از زبان مخاطب (احتمالاً خودش یا راوی خردمند) با لحنی پرسشگر و ملامت‌آمیز می‌پرسد که چرا آن نشان مهم را «نهان» کردی؟ چرا اجازه ندادی پدر و پسر همدیگر را بشناسند و این تراژدی شکل نگیرد؟

۴-۴-۶- اخلاقِ مسئولیت در بازگویی اسطوره

«وین گونه شوربخت پدر را / بدنام و تلخکام جهان کردی»

در این‌جا، کسرایی پا را فراتر می‌گذارد و به‌نوعی نقدی اخلاقی بر تقدیرگرایی اسطوره‌ای شاهنامه وارد می‌کند. او با رویکردی انسانی، پدر (رستم) را «شوربخت» و قربانی معرفی می‌کند و به نحوی از نقش پنهان‌کاری یا ناآگاهی دیگران در ایجاد این فاجعه حرف می‌زند.

در روایت فردوسی، هیچ‌کس عمداً باعث مرگ سهراب نمی‌شود، اما در نگاه شاعر معاصر، گویی قصور انسانی هم دخیل بوده: چه از سوی مادر، چه از سوی نظام پدرسالار، و چه از نهادهای ناآگاه جامعه.

این شعر، از جمله نمونه‌های کم‌نظیر بینامتنیت انتقادی با رویکرد بازاندیشانه است. شاعر اسطوره شاهنامه‌ای را نمی‌ستاید، بلکه به چالش می‌کشد؛ بر رنج پدر و تلخی تقدیر تأکید می‌کند؛ و می‌پرسد آیا می‌شد این تراژدی را با نشانی، گفت‌وگو یا شفافیت پیشگیرانه، به تفاهم بدل کرد؟ در این بازخوانی، کسرایی از اسطوره برای آگاه‌سازی انسان معاصر سود می‌برد: انسان امروز نیز اگر «نشانه‌ها» را پنهان کند، اگر شناخت و گفت‌وگو را کنار بگذارد، به همان سرنوشت تراژیک دچار خواهد شد.

«چونان گلی سپید/ به نرمی/ گردآفرید، از زره شب برون خزید/ ای جان ناشکیبا، / سهراب/ شب می رود ز نیمه/ سحر می‌رسد/ بخواب!» (همان: ۷۷۳)

بینامتنیت صریح: :با اشاره‌ی مستقیم به دو شخصیّت شاهنامه‌ای، «گردآفرید» و «سهراب»، این نمونه از نوع بینامتنیت آشکار است.

۴-۵- بیش‌متنیت با رویکرد بازآفرینانه: شاعر با الهام از اسطوره‌ی شاهنامه، به بازآفرینی شاعرانه و متفاوتی از صحنه‌ی حضور گردآفرید و خطاب به سهراب دست می‌زند. در اینجا متن پیشین (شاهنامه) به‌گونه‌ای لطیف و تغزلی در متن جدید تنیده شده‌است.

۴-۵-۱- زن در نقش قهرمان: بازآفرینی گردآفرید

«چونان گلی سپید / به نرمی / گردآفرید، از زره شب برون خزید»

گردآفرید در شاهنامه یکی از معدود زنان رزم‌پرداز است که با شجاعت مقابل سهراب می‌جنگد. در این شعر، کسرایی او را نه فقط جنگجو، بلکه همچون گلی سپید، نازک، رمزآلود و نجیب تصویر می‌کند.

اینجا گردآفرید از دل شب چون «گل سپید» بیرون می‌آید، نه برای نبرد، بلکه برای دل‌سوزی و مراقبت از سهراب. پس با یک بازنویسی تغزلی-انسان‌گرایانه از اسطوره مواجهیم: گردآفرید دیگر جنگجو نیست، بلکه صدایی برای آرامش، بیداربانی، و شاید پیش‌گیری از فاجعه است.

۴-۵-۲- سهرابِ خسته و شب در آستانه‌ی سحر

«ای جان ناشکیبا، / سهراب / شب می‌رود ز نیمه / سحر می‌رسد / بخواب!»

در اینجا، «سهراب» همچون نوجوانی خسته، بی‌تاب و زخمی تصور شده‌است که شب را نمی‌تابد. مخاطب (گردآفرید) با لحن مادرانه یا مهربانانه‌ای به او آرامش می‌بخشد. این ترکیب از قهرمان اسطوره‌ای و عواطف انسانی، نشانه‌ی صریحی از نوگرایی حماسی در شعر معاصر است: حماسه، دیگر تنها عرصه‌ی نبرد نیست، بلکه صحنه‌ی ترحم، خواب، شفقت، و بیداری انسانی شده‌است.

در این قطعه، کسرایی از طریق بیش‌متنیت تغزلی-بازآفرینانه، اسطوره را از جهان نبرد بیرون می‌کشد و آن را در فضای انسانی، شبانه و شاعرانه بازمی‌سازد. او با بهره‌گیری از عناصر شاهنامه (گردآفرید، سهراب، شب)، به خلق صحنه‌ای می‌پردازد که در آن اسطوره، دیگر حکایت مرگ و قدرت نیست، بلکه مجالی برای آرامش، دلسوزی و نرمی زنانه در دل سرنوشت تلخ قهرمانان است.

به زیر شاه بال سایه گستر چه رستم‌ها که آوردم به میدان

چه بی سامان به هر کوهی پریدم که امید بزرگم یافت سامان

(کسرایی، ۱۳۹۷: ۱۵۰)

در این شعر، کسرایی از نام «رستم» استفاده می‌کند اما نه در ارجاع مستقیم به روایت خاصی از شاهنامه، بلکه به عنوان نماد پهلوانی. بنابراین:

با بینامتنیت تلویحی سروکار داریم، چون نام شاهنامه‌ای درون ساخت معنایی و استعاری شعر جای گرفته است؛

در عین حال، با بیش‌متنیت تمثیلی/ اسطوره‌ای[1] مواجهیم: از اسطوره برای بیان تجربه‌های شخصی یا اجتماعی در قالبی تمثیلی استفاده شده است.

الف: «رستم‌ها» به‌مثابه نماد چالش‌ها و فتوحات درونی

«چه رستم‌ها که آوردم به میدان»

در این مصرع، «رستم» از یک شخصیّت تاریخی ـــ حماسی، به یک نشانه‌ی نمادین از هر نوع نبرد درونی، اجتماعی یا سیاسی بدل شده است. شاعر به‌جای گفتن «چه نبردهایی کردم»، می‌گوید: «چه رستم‌ها آوردم»، یعنی چه پهلوانی‌هایی در خود یا زندگی‌ام پروراندم و به میدان کشیدم. این نگاه، بازنویسی مستقیم یک داستان خاص از شاهنامه نیست، بلکه تمثیل‌سازی از اسطوره در زندگی فردی یا جمعی شاعر است.

ب: روایت تجربه رنج و امید از منظر قهرمان مدرن

«چه بی‌سامان به هر کوهی پریدم / که امید بزرگم یافت سامان»

در ادامه، با تصویری از آوارگی و بی‌سامانی مواجهایم که در تضاد با سامان یافتنِ امید قرار می‌گیرد. این تقابل، ساختار روایی شعر را شکل می‌دهد: شاعر رنج‌ها را پشت سر گذاشته تا به امید برسد، همچون قهرمانی که از کوه‌های دشوار عبور می‌کند تا به هدفی والاتر دست یابد.

اینجا بار دیگر ساختار حماسی سنّتی با محتوای انسان‌گرایانه مدرن درآمیخته است: نه فتح کشور، بلکه فتح امید، نه شکست دشمن، بلکه غلبه بر ناامیدی. در این قطعه کسرایی از طریق بیش‌متنیت تمثیلی و بینامتنیت تلویحی، نام رستم را از جهان شاهنامه بیرون می‌کشد و در ساختار شعر معاصر وارد می‌کند تا تجربه‌ای درونی، مبارزه‌جویانه و انسانی را بازنمایی کند. «رستم» این‌جا نه شخص، بلکه پهلوانی درون شاعر است؛ «میدان» نه عرصه جنگ، بلکه عرصه زندگی، شعر، سیاست یا مبارزه اجتماعی است.

جدول ۱- انواع بینامتنیت شاهنامه در شعر سیاوش کسرایی

شعر	سطح بینامتنیت	شخصیّت شاهنامه‌ای مرتبط	نوع باز آفرینی
آرش	بیش‌متنیت	آرش کمانگیر	بازنویسی کامل شخصیّت
جهان پهلوان	بیش‌متنیت+ زیرمتنیت	رستم	بازآفرینی اجتماعی/ اعتراضی
مرگ هوشنگ تیزابی	بینامتنیت	سیاوش، بیژن	تداعی فداکاری بی پاسخ
خون سیاوش	بیش‌متنیت+ زیرمتنیت	سیاوش	تکرار تراژدی در بستر سیاسی
شاهنامه شهیدان	بینامتنیت	کلیت شاهنامه	تبدیل حماسه به مقاومت معاصر
رستم و سهراب	زیرمتنیت+ بازنویسی	رستم، سهراب	آشتی اسطوره‌ای؛ رفع تراژدی

[1] - Hypertextualité mythique-allégorique

جدول بالا سه سطح بینامتنیت در شعرهای سیاوش کسرایی را با ارجاع به شاهنامه فردوسی نشان می‌دهد: در سطح بیش‌متنیت، شخصیّت‌های حماسی چون آرش یا سیاوش در قالب قهرمانانی معاصر بازآفرینی شده‌اند که کنش آنان نه در خدمت اسطوره، بلکه در راستای بازنمایی بحران‌های اجتماعی و سیاسی معاصر است؛ در سطح بینامتنیت، پیوندهایی تداعی‌گر میان شخصیّت‌های شاهنامه و چهره‌های نوپدید مانند هوشنگ تیزابی یا شهیدان معاصر برقرار می‌شود که بار معنایی اسطوره را به تجربه‌ی انقلابی و جمعی منتقل می‌کند؛ و در سطح زیرمتنیت، کسرایی با وارونه‌سازی یا بازاندیشی در الگوهای اسطوره‌ای مانند رستم و سهراب، از سنّت فاصله می‌گیرد و امکان‌هایی تازه برای آشتی، تأمل یا بازسازی معنوی در بستر تاریخی معاصر فراهم می‌سازد؛ این جدول به‌روشنی نشان می‌دهد که کسرایی با بهره‌گیری از ساختارهای شاهنامه، به خلق معنایی نو در بستر حماسی- اجتماعی مدرن دست یافته است.

٤ نتیجه‌گیری

بررسی بینامتنی اشعار سیاوش کسرایی و شاهنامه فردوسی نشان می‌دهد که کسرایی با تکیه بر الگوهای کهن حماسی، نه صرفاً به احیای فرم یا واژگان حماسی، بلکه به خلق جهانی نو با معنابخشی دوباره به شخصیّت‌ها و رویدادهای اسطوره‌ای دست می‌زند. او شاهنامه را چونان متنی زنده، پویا و قابل تحول می‌بیند و آن را با مسائل و بحران‌های اجتماعی، تاریخی و سیاسی زمانه خویش درهم‌می‌تند. این رویکرد، دقیقاً همان چیزی است که ژرار ژنت در مفهوم «بیش‌متنیت» بر آن تأکید می‌ورزد؛ یعنی خلق متنی نو که از دل متنی پیشین زاده می‌شود و در عین وابستگی، هویتی تازه می‌آفریند.

در اشعار کسرایی، شخصیّت‌هایی چون رستم، سهراب، گردآفرید، سیاوش و حتی افراسیاب، دیگر تنها کاراکترهای شاهنامه‌ای نیستند، بلکه تبدیل به نشانه‌هایی فرهنگی و اجتماعی می‌شوند که در بستر معاصر، کارکردی تازه می‌یابند. رستم در شعر او نه یک پهلوان فرادست اسطوره‌ای، بلکه نماد مردمی فداکار، رنج‌دیده و بازگشته از تبعید و شکست است؛ سیاوش نه فقط نماد مظلومیت، بلکه تجسم صداقت، فریاد آزادی و خون بی‌دفاع در برابر ظلم؛ گردآفرید جلوه‌ای از زن ایرانی معاصر است که در آستانه تولد سحر، زره شب را از تن به در می‌آورد.

از این منظر، بینامتنیت در شعر کسرایی نه‌تنها به‌عنوان یک تکنیک ادبی، بلکه به‌مثابه یک گفتمان هویتی-سیاسی عمل می‌کند که از طریق آن، مؤلف جهان حماسی کهن را به آیینه‌ای برای رؤیت دردها، رؤیاها و مقاومت‌های انسان معاصر بدل می‌سازد. وی در پی آن نیست که شاهنامه را صرفاً بازگو کند، بلکه با آگاهی کامل از قدرت نمادین آن، در جهت خلق حماسه‌ای نوین با درون‌مایه‌های عدالت‌خواهی، میهن‌دوستی، رنج تاریخی و امید اجتماعی، از آن بهره می‌گیرد.

در مجموع، می‌توان گفت سیاوش کسرایی یکی از موفق‌ترین شاعران در بازآفرینی گفتمان حماسی در شعر معاصر ایران است؛ او با هوشمندی ادبی و آگاهی تاریخی، نه در پی انکار گذشته، که در پی گفت‌وگو با آن، نقد آن، و تبدیلش به ابزاری برای آینده‌سازی است. همین رویکرد است که شعر او را به الگویی درخشان برای مطالعه‌ی بینامتنیت فعال در ادبیات معاصر فارسی تبدیل می‌کند.

منابع

- آشوری، داریوش، (۱۳۹۵)، «بازاندیشی زبان فارسی»، نشر مرکز: تهران.
- آلن، گراهام، (۱۳۸۰) ، «بینامتنیت»، ترجمه پیام یزدانجو، مرکز: تهران.
- براهنی، رضا، (۱۳۸۵)، «طلا در مس (شعر و شاعری)»، چ ۱،کتاب زمان: تهران.
- تدینی، منصوره، (۱۳۸۸)، «پسامدرنیسم در ادبیات داستانی ایران»، علم: تهران.
- تواین، مارک، (۱۳۵۳)، «توم سایر»، ترجمه‌ی پرویز داریوش، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی: تهران.
- تودوروف، تزوتان، (۱۳۹۶)، «منطق گفت‌وگویی میخائیل باختین» ترجمه‌ی داریوش کریمی، نشر مرکز: تهران.
- پویان راد، سعید، (۱۴۰۱)، «بررسی دگردیسی حماسه در شعر معاصر با تکیه بر آثار مهدی اخوان ثالث و سیاوش کسرایی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور همدان.
- جواهری گیلانی، محمدتقی، (۱۳۹۷)، «تاریخ تحلیلی شعر نو»، تهران: مرکز.
- چندلر، دانیل، (۱۳۸۶) ، «مبانی نشانه‌شناسی». ترجمه مهدی پارسا، سوره مهر: تهران.
- رحیمی نژاد، کاظم، (۱۳۹۱)، «بررسی نمودهای حماسی در شعر نو با تکیه بر اشعار نیمایوشیج، مهدی اخوان ثالث، احمد شاملو، سیاوش کسرایی، یدالله رویایی و فریدون مشیری»، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه شیراز.
- ژنت، ژرار، (۱۳۹۸)، «پالمیسست‌ها»، ادبیات در درجه دوم، ترجمه مهرداد ناصحی، ققنوس: تهران .
- کالر، جاناتان، (۱۳۸۸) ، «در جست‌وجوی نشانه‌ها»، ترجمه لیلا صادقی و تینا امراللهی، علم: تهران.
- کسرایی، سیاوش، (۱۳۹۴)، «به سرخی آتش به طعم دود»، نادر: تهران.
- ----------، (1395)، «آرش کمانگیر»، نادر: تهران.
- ----------، (1397)، «گزیده اشعار»، نگاه: تهران.
- وصال¬فر، فاطمه، (۱۳۹۶)، «بازآفرینی قهرمانان و ضد قهرمانان اسطوره¬ای در آثار شاعران برگزیده‌ی دوره مشروطه تا انقلاب اسلامی»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید باهنر کرمان.

References

Allen, Graham. 2001. Intertextuality. Translated by Payam Yazdanjou. Tehran: Markaz Publishing.

Arefi, Leila, Hamid Abbaspour Esfadan, and Mohammad Khaledian. 2024. "An Analysis of Rostam's Descriptions in Ferdowsi's Shahnameh (The Story of Rostam and Esfandiyar)." Treasury of Persian Language and Literature 2 (4): 88–115.

Ashouri, Daryush. 2016. Reconsidering the Persian Language. Tehran: Markaz Publishing.

Barahani, Reza. 2006. Gold in Copper: Poetry and Poets. 1st ed. Tehran: Ketab Zaman Publishing.

Chandler, Daniel. 2007. Basics of Semiotics. Translated by Mehdi Parsa. Tehran: Soreh Mehr Publishing.

Culler, Jonathan. 2009. In Search of Signs. Translated by Leila Sadeghi and Tina Amrollahi. Tehran: Elm Publishing.

Genette, Gérard. 2019. Palimpsests: Literature in the Second Degree. Translated by Mehrdad Nasihi. Tehran: Ghoghnous Publishing.

Javaheri Gilani, Mohammad Taqi. 2018. Analytical History of New Poetry. Tehran: Markaz Publishing.

Kasraei, Siavash. 2015. Red as Fire, Tasting Like Smoke. Tehran: Nader Publishing.

Kasraei, Siavash. 2016. Arash the Archer. Tehran: Nader Publishing.

Kasraei, Siavash. 2018. Selected Poems. Tehran: Negah Publishing.

Pouyanrad, Saeed. 2022. An Examination of the Transformation of Epic in Contemporary Poetry with a Focus on the Works of Mehdi Akhavan Sales and Siavash Kasraei. Master's thesis, Payame Noor University of Hamadan.

Rahiminizhad, Kazem. 2012. An Examination of Epic Elements in Modern Poetry with a Focus on the Poems of Nima Yushij, Mehdi Akhavan Sales, Ahmad Shamlou, Siavash Kasraei, Yadollah Royayi, and Fereydoun Moshiri. PhD dissertation, Shiraz University.

Tadayoni, Mansoureh. 2009. Postmodernism in Iranian Fiction Literature. Tehran: Elm Publishing.

Todorov, Tzvetan. 2017. The Dialogic Logic of Mikhail Bakhtin. Translated by Daryoush Karimi. Tehran: Markaz Publishing.

Vasalfar, Fatemeh. 2017. Recreating Heroes and Anti-Heroes of Myth in the Works of Selected Poets from the Constitutional Period to the Islamic Revolution. Master's thesis, Shahid Bahonar University of Kerman.